

Årets fugl 2004 – lirypa – vår egentlige nasjonalfugl?

Spillende lirypestegg. Foto: Erlend Haarberg.

Av Hans Chr. Pedersen

Norge er et fjell-land og rypa er framfor noen annen fjellets fugl - den er en del av selve fjellet. I 1963 valgte det norske folk fossekallen til vår nasjonalfugl. Flere hundre år tidligere hadde salige Pontoppidan allerede utropt rypa til Norges nasjonalfugl.

Lirypa (*Lagopus l. lagopus*) har en nordlig sirkumpolar utbredelse med unntak for Grønland og Island, hvor vi bare finner den nær beslektede fjellrypa. Normalt finnes lirypa i lavarktiske områder ned til den nordlige barskogsgrensa. Hovedformen finner vi i Fennoskandia og Nord-Russland, men i Nord-Amerika finnes en rekke underarter. Alle skifter til hvit vinterdrakt, med unntak av skotsk lirype *scoticus* som er brun hele året. I Norge finner vi på øyene langs Møre- og Trøndelagskysten underarten Smøllalirype, *variegatus*, som

beholder noen av de brune fjærene også om vinteren.

Lirypa har i løpet av året flere forskjellige drakter, hvorav steggens vårdrakt med blodrøde kammer, svart til kastanjebrunt hode og hals mot en ellers hvit kropp er et staselig syn i vår-fjellet. Det å overleve i fjellet vinterstid krever nøysomhet i næringsveien. Om vinteren utgjør bjørkeskudd og rakler den viktigste føden, men også vier og dvergbjørk spises. Om sommeren er blad og skudd av vier, bærlyng, forskjellige urter og bær viktig mat. Som alle hønse-

fuglkyllinger spiser kyllingene mye insekter de første par leveukene, men de spiser også bærlyngblomster, harerugknopper og blad av forskjellige urter.

For folk som ferdes i vår-fjellet er nok lirypesteggens skrattende territoriehevding en kjent og kjær opplevelse. Lirypa er normalt monogam, selv om flerkoneri av og til finnes. Antall egg som legges i mai-juni varierer ikke mye fra år til år (8-12), og etter ca 3 ukers ruging klekkes kyllingene som forlater reiret så snart de er tørre. Selv om bare høna ruger passer begge foreldrene på kyllingene, som vokser fort og kan fly lengre avstander allerede etter ca. 14 dager. Normalt holder kullet sammen til snøen kommer i september-oktober. Etter dette opptre lirypa i flokker fra tre til fem individer og opp til 20-30 individer. Etter gode produksjonsår er det ikke uvanlig å treffe på flokker på over 1000 individer.

Lirypestegg i spillpositur. Foto: Erlend Haarberg.

Lirypebestanden

Gjennom alle tider har lirypebestanden variert i størrelse fra år til år «normalt» med en syklus på 3-4 år. En stor rypebestand faller ofte sammen med en stor smågnagerbestand i det samme området. Årsaken til disse svingningene i lirypebestanden (og bestanden av andre hønsefugler og tildels hare), skyldes hovedsakelig en kobling mellom smågnagere, småvilt og «smårovvilt». Når bestanden av smågnagere som f.eks. lemen og markmus øker, vil predatorer som rødrev, røyskatt, mår og kråkefugler hovedsakelig spise smågnagere og derved la småviltets egg og unger være. Når så bestanden av smågnagere når sin topp og vi får sammenbrudd i smågnagerbestanden, vil en stor bestand av smårovvilt måtte gå over på annen føde, bl.a. småvilt. Derved avtar småviltbestanden og deretter rovviltbestanden og vi får bunnår for alle tre gruppene, som deretter følges av en ny oppbyggingsfase. Dette fenomenet som ofte kalles alternativ-bytte-hypotesen, liker vi i Norge å referere til som Hagens hypotese etter tidligere leder for Statens Viltundersøkelse, Yngvar Hagen, som var av de første til å påpeke denne sammenhengen (Hagen 1952).

Lirype er vårt småvilt nummer én, og svært mye av vår viten om arten har vært knyttet opp mot anvendt økologisk forskning. Rypejakt i Norge har lang tradisjon og stor popularitet blant jegere. På grunnlag av statistikk som innhentes hvert år har vi siden 1971 kunnet benytte jaktstatistikk til å vurdere utviklingen i rypebestanden over tid.

Den norske hekkebestanden for lirype har blitt estimert til 0,5 millioner til

1,0 millioner par (Pedersen 1994). Den europeiske bestanden er estimert til 1,0 millioner til 1,6 millioner par og den russiske bestanden til 100 000 – 6 000 000 par (Hagemeijer & Blair 1997). På grunn av naturlige svingninger i rypebestanden varierer antall ryper felt mellom ca 750 000 i gode år og 350 000 i dårlige år (Statistisk Sentralbyrå). Siden slutten av 1980-tallet synes de store toppene i smågnagerbestanden å ha uteblitt i store deler av landet. Dette kan ha ført til en relativt liten rypebestand i en rekke år bl.a. fordi smågnagerne ikke har avlastet småviltet når det gjelder predasjon i samme grad som under en vanlig oppbyggingsfase. Dette har videre ført til økt bekymring for hvorvidt vi er i ferd med å overbeskatte rypene eller om vi kan fortsette å jakte som tidligere.

I femårsperioden 1997/1998-2001/2002 viser jaktstatistikk at det årlig ble skutt 450 000-550 000 ryper. På bakgrunn av disse tallene er det lite som tyder på at lirypebestanden har endret seg vesentlig i forhold til situasjonen vi hadde på slutten av 1980-tallet. Den midlertidige nedgangen vi ser i jaktstatistikk for rype fra begynnelsen til midt på 90-tallet, synes å være endret til en generell oppgang i siste halvdel av 90-tallet. Det er derfor trolig at vi vinterstid også i dag har en lirypebestand fra 1,0 million til 2,0 millioner individer.

Menneskelig aktivitet - endringer i rypenes leveområder

Sammenlignet med situasjonen i rype-land for 30-50 år siden har en rekke endringer skjedd i forhold til hvordan vi bruker fjellet. Vi har endret beitebruken gjennom redusert seterdrift

med all den aktivitet det medførte både i form av hogst, rydding, sanking av brensel og et variert beitetrykk. Samtidig har mer ensidig beitebruk økt. Vi har økt hyttebebyggelse, laget flere veier, økt tilgjengelighet til større områder, mao økt fragmenteringen og ferdsel i fjellet. Vi har økt andelen av kraftledninger, gjerder, telefonledninger og fysiske installasjoner. Vi har hatt en generell «klimaforbedring», økt grad av gjødsling gjennom langtransportert forurensning. Vi har mer fritid og større tilgjengelighet til jakt og mange steder et større jakttrykk enn tidligere. Hvordan alle disse endringene påvirker fjelløkosystemet generelt og rypene spesielt er vanskelig å si, men summen av påvirkning er neppe positiv.

Eksempelvis har vi lenge visst at hønsefugl så vel som andre fugler kolliderer med ledninger og enten skades eller drepes, men omfanget av disse problemene har ikke blitt undersøkt før de siste 10-15 år. Resultatene fra disse undersøkelsene er imidlertid såpass oppsiktsvekkende at problemet bør tas på alvor. F.eks. har undersøkelser i Hemsedal, Buskerud (Bevanger & Sandaker 1993) vist at høyspentledninger i enkelte terrengavsnitt står for hovedandelen av «fangsten» av lirype. Det er også vist at reingjerder og sauegjerder kan forårsake et ikke uvesentlig tap av lirype (Bevanger 1995). Selv om tapet sammenlignet med f.eks. jakt rent prosentvis ikke er spesielt stort (10%), så skal en huske på at i motsetning til jakt, foregår denne «fangsten» også i rypenes hekkeperiode. Det burde derfor være en selvfølge at gamle nedlagte strømledninger, telefonledninger, reingjerder, sauegjerder mm ble tatt ned. I områder hvor slike rypefeller forekommer er det et opplagt «biotopforbedrende» tiltak.

Jaktdødelighet

Innenfor all småviltforvaltning har det vært en «tommelfingerregel» å ikke høste mer enn 50% av den naturlige dødelighet. For lirype betyr dette at ca 30% av høstbestanden kan beskattes uten at en kommer opp i problemer med overbeskatning.

Hvilken betydning jaktdødelighet har på bestanden av småvilt er avhengig av om denne dødeligheten er **additiv** eller **kompensatorisk**. Hvis jaktdødeligheten er additiv så betyr dette at den kommer i tillegg til naturlig vinterdødelighet. For rype vil dette føre til en reduksjon i hekkebestanden neste vår — dvs at man

Lirypehøne. Foto: Erlend Haarberg.

Nyere forskning på lirype i Norge viser at jakt øker den totale dødeligheten i bestanden, og avliver dermed myten om at det utelukkende er et «naturlig overskudd» man høster av. Foto: Erlend Haarberg.

bruker av «rype-kapitalen» på jaktterrenget. Hvis derimot jakt dødeligheten blir kompensert for (utjevnet) gjennom nedsatt naturlig vinterdødelighet så vil det bety at total vinterdødelighet er konstant og hekketettheten neste vår vil forbli uendret - dvs at man høster av et overskudd.

Vi forventer at jaktdødelighet blir kompensert i år med god hekkebestand og god kyllingproduksjon, mens i år med lav hekketetthet og lav kyllingproduksjon vil jaktdødeligheten være additiv.

Inntil for få år siden manglet undersøkelser som belyser forhold omkring effekter av jakt. Tidligere tiders observasjoner av svært store uttak uten at man kunne registrere effekter av uttaket på hekkebestanden kan muligens forklares av at slike uttak skjedde på små arealer. Dette innebar at store «friområder» med lavt jakttrykk normalt hadde overskudd av lirype som kunne sørge for at mindre arealer med høyt jakttrykk ble fylt opp etter endt jakt sesong. Med økt tilgjengelighet i svært mange fjellområder kan situasjonen i Norge ha endret seg slik at disse «friområdene» mange steder har forsvunnet.

Additiv eller kompensasjon?

Ved de rypetetthetene som vi har undersøkt i Finnmark, Trøndelagsfylkene og i Hedmark fant vi 30% kompensasjon. Både data fra radiomerket fugl og fra eksperimentell jakt viste det samme bildet. Det viste seg også at den største dødeligheten er tidlig i jakt sesongen og vesentlig større på ungfugl enn på voksenfugl. Dette betyr at det er størst sannsynlighet for å få kompensert jaktdødeligheten tidlig i sesongen. I denne sammenheng blir det viktig å ta stilling til seinjakt og vinterjakt i en situasjon hvor det vurderes en reduksjon av totaluttaket.

I praksis betyr 30% kompensasjon at hvis 10 liryper blir skutt om høsten så vil 3 av disse kompenseres ved redusert naturlig dødelighet av de gjenværende slik at effekten neste vår blir 7 færre enn uten jakt. Disse resultatene styrker behovet for planlegging og langsiktighet i forvaltning av ryper. Det viser også behovet for å organisere forvaltningen i større geografiske forvaltningsområder som har en naturlig (biologisk) arrondering.

Framtidens rypeforvaltning

På bakgrunn av det vi nå vet om jaktdødelighet i norske rypebestander er det viktig å forvalte bestandene ut i fra det faktum at jakt øker den totale dødeligheten i bestanden. Taksering vil være et viktig redskap til å overvåke utvikling i bestanden og i kyllingproduksjonen fra år til år. Det enkelte jaktterrens topografi, vegetasjon, rypenes atferd og ikke minst jegernes atferd og type jegere er faktorer som også skaper stor variasjonen mellom områder og år.

I en situasjon hvor takseringen viser lav bestand av voksenfugl, men god kyllingproduksjon har forvalteren to valgmuligheter; enten å ta ut produksjonen eller å bygge opp bestanden igjen. Den som ønsker det siste, putter kyllingene i «banken», med andre ord freder området for jakt eller reduserer uttaket. I en situasjon med svært lav voksenfuglbestand og lav kyllingproduksjon har man et utføre som det er vanskelig å komme seg ut av. Dette kalles ofte «predator pit», og beskriver en situasjon hvor en byttedyrbestand er så liten at selv et lite innhogg fra predatorsida påvirker bestanden nok til at den ikke

produserer noe overskudd. Bestanden forblir derfor svært liten.

Vi kan tenke oss at dette er dagens situasjon i mange sør-norske rypefjell. I Sør-Norge har vi jaktet ryper «over alt» i de siste 30-40 år, også i dårlige produksjonsår på hele 1990-tallet. Hvis vi ser over Kjølen til Sverige, så har de en jaktsituasjon i dag som vi hadde for 50 år siden; store og ujaktede områder med produksjonsoverskudd av ryper. Ryper fra disse områdene fyller raskt «tomrommene» i de jaktede områdene, og opprettholder bestandene der. Slik var situasjonen også i Norge for 30-40 år siden, og dette var bl.a. grunnen til at vi framsatte «sannheten» om at jakt ikke har noen betydning.

Vår tanke er å forsøke å gjenskape tilsvarende situasjoner i Norge. Ved å frede flere gode produksjonsområder som normalt produserer, ønsker vi å se om det er mulig å skape stort nok produksjonsoverskudd slik at de dårligere områdene også opplever en bestandshevning. Hvor store, hvor mange, og hvordan disse produksjonsområdene bør fordeles i et større forvaltningsområde vet vi ennå ikke, men vi tror at dette kan være måten å få en rypebestand ut av den såkalte «predator pit». Får vi anledning til å prøve ut dette og lykkes, kan dette få stor forvaltningsmessig betydning i framtida.

Referanser

- Bevanger, K. 1995. Reingjerder som dødelighetsfaktor for fugl i Finnmark. *NINA Fagrapport 4*: 1-32.
- Bevanger, K. & Sandaker, O. 1993. Kraftledninger som mortalitetsfaktor for rype i Hemsedal. *NINA Oppdragsmelding 193*: 1-15.
- Hagemeijer, W.J.M. & Blair, M.J. 1997. *The EBCC Atlas of European Breeding birds. Their distribution and Abundance*. T & A.D.Poyser, London.
- Hagen, Y. 1952. *Rovfuglene og viltpleien*. Gyldendal norsk forlag, Oslo.
- Pedersen, H.C. 1994. Lirype *Lagopus lagopus*. S. 140 i Gjershaug, J.O., Thingstad, P.G., Eldøy, S. & Byrkjeland, S. (red.): *Norsk Fugleatlas*. Norsk Ornitologisk Forening, Klæbu.

Forfatterens adresse: Hans Chr. Pedersen, Norsk Institutt for naturforskning, Tungasletta 2, 7485 Trondheim.